

ІСТОРИЧНЕ КОРИННЯ ІМПЕРСЬКОГО МИСЛЕННЯ В РОСІЇ

Імперська свідомість – це досить цілісний, об’ємний комплекс різномірних ідей, концепцій, почуттів, це частина суспільної свідомості, уявлень про місце своєї країни у світі та в історії. Імперська свідомість формується історично, образ імперії в очах її народів складається століттями. До неї орієнтовно входять: елементи зовнішньополітичних доктрин, за допомогою яких імперські уряди в різні часи обґрунтовують імперську політику; актуальні в даний момент ідеологічні концепції; традиційні цінності способу життя народу метрополії, які були перенесені на всю імперію; одномоментні судження і суспільні почуття; релігійні, конфесійні уявлення.

Імперська свідомість завжди мінлива в часі, динамічна і суперечлива за своїм змістом. Вона змінюється, як змінюється сама імперія, але, на відміну від неї, імперська свідомість не вмирає одразу і ще довго визначає і політику, і громадську думку як у колишній метрополії, так і в колоніях. Але все-таки можна говорити про певні стійкі принципи, стереотипи, аргументи імперського володарювання, на яких трималося уявлення мільйонів людей про імперію.

У кожній імперії один кінець, але різні початки. Я розглядатиму імперську свідомість Росії – країни, яка багато в чому схожа на інші країни, але має свій колорит, який відчутний тільки в сукупності, в єдності рис, які, кожна окремо, є в менталітеті кожного народу. Теж саме можна сказати і про імперію. Російська імперія багато в чому схожа на інші імперії, чи йдеться про її економіку, політику, загальні тенденції розвитку державності тощо. Тут багато складних питань як щодо походження, етапів існування, трансформації імперій та особливостей їхньої ідеології. Торкнутися їх я не зможу – у мене дещо інше завдання.

Воно – в тому, щоб спробувати намітити, окреслити специфічні особливості російської моделі імперського мислення. Для мене безсумнівно, що в Росії російська національна свідомість є свідомістю імперською. Ігри зі словами «російський» і «російський» – словесне лукавство – російське сприймається як російське самими росіянами, та й іншими народами, мовами яких ці терміни перекладаються однаково. Російська національна свідомість як цілісне явище, як комплекс різномірних ідей і суспільних

почуттів в оцінці себе і світу ще не відбулася, бо раніше, ніж росіяни усвідомили себе як націю, вони усвідомили себе імперією. Завдяки потужній експансії деспотичної держави (приблизно з середини XVI століття), виникла Російська імперія і її цінності стали цінностями свідомості російських людей. Доімперські ж традиційні цінності російського народу були інтегровані та змінені в рамках імперської ідеології, мислення та політики, міцно з ними злилися.

Є чотири групи причин, які зумовили специфіку російської моделі імперської свідомості.

По-перше, це особливості внутрішнього історичного розвитку Росії. Імперська політика завжди відтворює риси внутрішнього політичного і соціального ладу метрополії. У Росії – це деспотична, репресивна у своїй основі влада московських самодержців, це рабський менталітет народу, що ґрунтувався на кріпосному праві, ієрархії не васалів, а государевих рабів, це – тривала відсутність у суспільстві станового ладу, самоврядних міст, загальний дух несвободи та придушення особистості державою і в ім’я держави.

По-друге, це особливості історичного шляху Росії, специфіка утворення Московської держави, яка постала у важкій, здебільшого – оборонній, боротьбі з небезпечними іновірницькими сусідами зі сходу, півдня і заходу, а також – у жорсткій і нещадній боротьбі з іншими руськими князівствами. Так зване «об’єднання руських земель навколо Москви» було фактично безперервною громадянською війною і воно стало полігоном, на якому випробовувалися багато принципів імперської політики майбутнього. Імперські завоювання були продовженням завоювання суверенних руських князівств – тих природних державних утворень, на які розпалася архаїчна Київська Русь і які, в принципі, мали тенденцію до стійкого національного існування, про що свідчить історія Твері, Новгороду і Пскова.

По-третє, це традиції середньовічної російської ідеології з характерними для неї уявленнями про якусь особливу роль Росії і росіян у світовій історії («Москва – третій Рим»), виняткова релігійна чистота православ’я, це «право» Росії на «спадщину» Візантії. Ці ідеї в незмінному вигляді, звичайно, не збереглися, але в Новий час вони стали основою імперських стереотипів. Від ідеї перемоги православ’я над турками та визволення православними своєї релігійної столиці Константинополя лежала пряма дорога до стратегічної ідеї захоплення «Проток» і «Ключів Сходу», які «нам потрібні». Трагічна релігійна «самотність» православної Росії, що залишилася після падіння Візантії єдиним незалежним слов’янським народом, вилася в заперечення цінностей навколишнього світу, ізоляціонізм і «психологію фортеці, що стоїть в облозі» в масовій свідомості та політиці.

По-четверте, це особливості системи міжнародних, геополітичних координат, прийнятих у світі «правил імперської гри», які волею-неволею не могла не враховувати імперська Росія. Античну, середньовічну ідею завоювати всю населену частину світу (ойкумену) в Новий час змінила ідея поділу світу між найголовнішими імперіями, що було зроблено вперше в 1494 р. Португалією та

Іспанією, що поділили земну кулю на дві частини – іспанську і португальську. Поділ світу став головною ідеєю міжнародних відносин останніх чотирьохсот років світової історії від Вестфальського миру 17 століття до Ялти 1945 року. І Росія, як і інші імперії, прийняла ідею поділу світу на зони панування і впливу, хоча б тимчасово, при цьому потайки, як і інші імперії, мріючи про світове панування – без цього не може жити жодна імперія.

Усі ці обставини та чинники призвели до складання російської моделі імперського мислення. Одним із найважливіших стереотипів російського типу імперського мислення був сформульований у 18 – на початку 19 ст. принцип INFLUENCE LEGITIME. Його розуміли як законне, як писали в 19 столітті – «невід’ємне», право Росії, виходячи з власних уявлень про безпеку, здійснювати випереджувальні, попереджувальні завоювання, зумовлені не потребами економіки чи освоєння нових земель, а ідеєю гарантування безпеки країни на далеких її підступах. Ідея створення «бар’єри», оточення власне Росії прошарком, «табором» колоній і напівколоній стійко трималася від початку 18 століття, коли Фінляндію завоював Петро Великий, щоб убезпечити Петербург від шведів, і до 1939 року, коли війна з Фінляндією була розв’язана з тієї самої причини – заради необхідності захисту 3-мільйонного Ленінграда від півтора мільйонної Фінляндії. На цих же принципах обґрунтовувалося створення системи «Варшавського договору».

Той самий стереотип «законного втручання» лежав в основі російської імперської політики з насадження слухняних або лояльних Москві політичних режимів, починаючи з вимог російської влади до польського сейму наприкінці 17 ст. щодо вибору такого короля, який був би «не противною Росії стороною», й кінчаючи концепцією «обмеженого суверенітету» сусідів СРСР як основи стосунків із Фінляндією, та права вторгнення до Чехословаччини, а згодом Афганістану.

Стереотип «ПРАВО ПЕРШОГО ЗАНЯТТЯ», «СПО-КОНВІЧНОСТІ» треба розуміти як обґрунтування для завоювання всіх земель, на яких коли-небудь жили або живуть слов’янські народи. Існувало стійке переконання, що за межами Росії лежать землі, які належать нам тільки тому, що на них уперше ступила нога слов’янина, тобто росіянина. Проблема автохтонності не розуміли, природно, як наукову проблему, і те, що самі слов’яни прийшли на землі фінно-угорських народів, в імперській свідомості повністю ігнорувалося й ігнорується нині.

До ідеї «споконвічності» та імперської слов’янської автохтонності примикає ідея споконвічної ПЕРЕВАГИ росіян над іншими слов’янськими народами, які в Росії деколи не сприймаються як самостійні етноси, а тим більше у формі суверенних держав. Думка про те, що українці – це самостійний народ, який має свою суверенну державу, викликає у росіян сумнів. У принципі, українці ідентифікуються росіянами як росіяни, які розмовляють поганою російською мовою.

Ідея зверхності росіян має коріння в історії відносин Росії та південних слов’ян, більша частина яких опинилася під владою турків. З одного боку, існували стійкі традиції панславізму як усвідомлення близькості слов’янських народів на основі спільності крові, культури, віри і мови. Але, з іншого боку, благородна за своїми цілями ідея визволення слов’ян від ярма мусульман у системі імперського мислення передбачала, як само собою зрозуміле, поглинання, інкорпорування визволених слов’янських народів до складу Російської імперії.

Захоплення територій, на яких жили слов’яни, сприймалося в імперській свідомості як продовження процесу «збирання» «споконвічних російських земель» навколо центру світу – Москви. Саме так сприймалися здійснені й нездійснені проекти розширення Росії: приєднання України, розчленування Речі Посполитої, ідея утворення з Болгарії «Забалканської губернії», а за радянських часів – 16-ої радянської республіки.

Особливого значення в системі імперської свідомості надавалося ідеї ДОБРОВІЛЬНОСТІ входження до складу імперії слов’янських та інших народів. Залишаючи осторонь проблему «вимушеної» або «примусової» добровільності, зазначу, що добровільність підпорядкування Росії було лише визнанням правителем цього народу російського царя як верховного суверена і часом мала тимчасовий і спекулятивний характер. При цьому правитель одночасно міг вступити в такі ж відносини з іншими суверенами і був, як, наприклад, дагестанський шамхал, і «холопом білого царя», і «рабом шахіншаха Ірану». Але в російській імперській свідомості народ, який раз вступив до складу імперії, вже ніколи не мав права вийти з підданства. У новий і новітній час добровільність входження розглядалася як акт вічний і незмінний, дія остаточна, що виражає волю народу. Будь-які спроби народів показати свою нелояльність і вийти з імперії розглядалися як акт зради. Тому такий народ ніс колективну провину, що виражалося в репресіях проти так званих «буржуазних націоналістів» і навіть масових депортаціях. У старовинних російських документах спроби виходу з-під влади царя розглядалися як «крадіжка», їх називали «зłodійськими». Цікаво, що в березні 1990 р. проголошення незалежності Литви було названо М.Горбачовим актом незаконним, «зłodійським».

Ідея одвічного ворога Росії стійка за суттю і входить як основоположний стереотип у структуру імперської свідомості, але змінюється за формою протягом століть і багато в чому залежить від кон’юнктури. В імперський період стійкими, постійними ворогами Росії вважалися Османська імперія (17-19 ст.), Англія (18-20 ст.) і США (20 ст.). У відносно короткі періоди до таких ворогів належали Польща, Швеція, Японія, Франція і Німеччина. Образ одвічного ворога Росії будувався як на політичних реаліях, запеклій боротьбі за розподіл сфер впливу, на блоковій боротьбі союзів держав, так і на популярних міфах про споконвічну упередженість деяких народів до росіян, багатству яких вони заздрять і яких вони мріють поневолити. Можна сказати, що все 19 і понад третину 20 ст. минули в реальній і фантомній боротьбі з «англійкою» – Британією, а потім і зі США – «Дядьком Семом», який, як свідчить популярний анекдот, «постійно втручався у внутрішні справи СРСР на всіх континентах». Усе це закарбувалося в імперській свідомості. Стереотип «одвічного ворога» цементував, об’єднував різномірні й часом суперечливі політичні ідеї та враження імперської свідомості, давав змогу чітко осмислити мету імперського руху.

Конкретні цілі імперського руху Росії в різні епохи були різні. Якщо простежити ці цілі в часі, то це орієнтація така – Захід, Південь – Схід (Прибалтика, Польща, Протоки, Персія і Афганістан, Китай і Корея). За дорадянських часів імперія в Росії була слабкішою за Британську та інші імперії, вона опинялася не в змозі боротися за вплив із сильнішими суперниками спершу в Європі (у Німеччині), потім і на Босфорі та нарешті в Кореї та Китаї. Тому з 18 століття спостерігався процес «витіснення» експансії

Росії у вільні, «незайняті зони». За радянських же часів, завдяки різкому військово-політичному посиленню СРСР після перемоги у Другій світовій війні, боротьба за панування з Америкою розгорнулася по всьому світу.

Схід був однією зі стабільних цілей імперського руху. В уявленні про Схід імперська свідомість спиралася на цілком традиційний ЄВРОПОЦЕНТРИСТСЬКИЙ ІМПЕРСЬКИЙ СТЕРЕОТИП. Суть його в уявленні про «нічийність» Сходу, про те, що рух на Схід – є рух у порожнечі, по землях, які нікому не належать. Ті державні та етнічні утворення, що зустрічаються на шляху завойовників, підкорюються, а опір сприймається як дія «банд», «диких скупчень», потім – «незаконних військових формувань». Люди Сходу в рамках цього стереотипу здаються дикими, вони керуються інстинктами, а не розумом. «Усі дикуни – однакові», усі вони грубі, підступні. Система ж цінностей східних народів – зібрання безглузвих забобонів, реально ж існує тільки одна справжня християнська (православна) система цінностей. В імперській свідомості на різних рівнях (від інтелектуалів до простого солдата) увесь різноманітний світ ділиться на наш, цивілізований, кращий, справжній світ та їхній світ – «дикий», найгірший, несправжній, і його потрібно підкорити, щоб потім зробити своїм.

Звідси два головні висновки, які також стали стереотипами імперського мислення. Перший – норми міжнародного права, цінності християнської етики не можуть поширюватися на «чорних», «чучмеків», їх можна і потрібно знищувати. Другий – єдиний засіб відносин із «диким» Сходом – це страхітлива, показова жорсткість і насильство. Засновник політики геноциду горян Кавказу генерал А. П. Ермолов писав: «Між народами, загрубілими в невігластві, чужими загальних понять, перший закон є сила. Один тільки страх зброєю може утримати горців у покірності». За цими стереотипами сприймали Схід кілька століть, ця філософія панування лежала в основі владарювання в Середній Азії та на Далекому Сході.

Імперія неможлива без граничної воєнізації метрополії. Армія – вічна любов імперії, вона знаряддя завоювань, вона і зразок для суспільства. На переважній воєнізації була створена Російська імперія. Подібно до Шведської та Пруської (Німецької) імперій армія в Росії сприймалася як модель суспільства. І цю модель у вигляді військових губернаторств і переносили на завойований Схід.

Важливо зауважити, що рух на Схід, та й в інші місця світу, не був зумовлений у Росії демографічними, економічними і торговими інтересами. Вони, природно, фігурували, але залишалися або другорядними, або фантомними, нереальними. Інерція імперських завоювань була сильнішою за голос розуму і здорових розрахунків. Завдання освоєння величезних просторів внутрішніх територій, будівництво доріг, економічної інфраструктури – все це відходило на другий план порівняно з імперськими завданнями. Невипадково одна з перших протяжних залізниць у Росії була збудована від Красноводська до Ашхабада. У 19 столітті, коли процес завоювань пішов гігантськими стрибками (Середня Азія), поставало питання – а де та межа світу, яку ми повинні завойовувати? На це питання ніхто не міг відповісти. Інерцію імперського руху міг зупинити тільки сильний суперник. У 19 столітті ним стала Британія.

Від часів Петра і до Сталіна, поряд із комплексом імперських ідей, які можна умовно назвати «Протоки», тобто завоювання Босфору і Дарданеллів, була й інша імперська мрія – завоювання Індії. «ІНДІЙСЬКИЙ СИНДРОМ», як відомо, загальний синдром усіх завойовників світу. Індія – найбільший алмаз у короні будь-якого імператора. І послідовно, Петро та його наступники не полишали ідеї захопити Індію. Для цього Петро Великий здійснив Перський похід 1722 р., для цього проводили розвідку в Середній Азії, було зроблено спробу відкрити Північний морський шлях і завойовувати острів Мадагаскар. Середньоазіатський напрямок виявився найперспективнішим, найкоротшим шляхом до Індії. У 19 столітті рух на Схід довгий час означав рух до Індії і тільки зіткнення із зустрічним рухом Британії з Індії на північ зупинило російську експансію на Індостан, витіснивши її на Далекий Схід.

Політика імперії в завойованих землях – особлива тема, але її основні засади: централізація, бюрократизація та русифікація істотно вплинули на імперську свідомість росіян, як тих, хто мешкав у метрополії, так і тих, що в колонії. Особливість Російської імперії як континентальної призвело до стирання кордонів розселення росіян і неросійських, підпорядкованих їм, народів. Хвилю державної колонізації, що йшла попереду, наганяла хвиля російських переселенців, які освоювали землі, що здавалися їм «порожніми» і які вони відбирали або купували за копійки в «іногородців». Імперське сприйняття самої імперії росіянами будувалося на тому, що ІМПЕРІЯ – ЦЕ І Є РОСІЯ, А РОСІЯ – ЦЕ І Є ІМПЕРІЯ. Населені іншими народами землі називалися «українами», «околицями» великої, Великої Росії, на яких, окрім росіян, жили ще «іногородці». Останні сприймалися або як неминуче, але тимчасове зло, або як особливість, екзотика життя російської людини на околиці. І тільки Далекий Схід і Північно-Східний Сибір у свідомості росіян сприймалися як заморська провінція, як острів, а власне Росія – як материк.

Те, що Росія – імперія, довгий час сприймалося як само собою зрозуміле. Лише в першій половині 19 століття кепська історія зі знищенням державності Польщі внесла перші сумніви в російське творення, і ці сумніви висловлювали багато людей: від цесаревича Костянтина Павловича до Герцена. Але все ж співаків імперії було більше, серед них Пушкін, Некрасов та інші володарі умів. Коли в другій половині 19 століття на світовій арені з'явився націоналізм як ідеологія національного буття, російська імперська свідомість зазнала відомих труднощів.

Як уже говорилося, становлення російської самосвідомості відбувалося в умовах існування сильної унітарної, деспотичної держави, а російська свідомість була імперською. З появою ідей націоналізму та шовінізму імперська свідомість росіян значною мірою інтегрувала ці ідеї. Стійкі й раніше в імперській свідомості образи зовнішніх і внутрішніх ворогів Росії – «поганих басурман», «пихатих поляків», «дурних хохлів», «жидів, що продали Христа», узагалі всіх «нехристів», «німців», – природно ввійшли в ідеологію російського шовінізму, яка посіла чільне місце в політиці з часів Олександра III.

У тому ж напрямку діяла і філософська думка Росії. Плеча найбільших російських філософів кінця 19 – початку 20 ст. обгрунтувала і розвинула стару православну ідею про якусь «велику духовну місію» Росії, про «вселенську російську душу», «очищення світу» православ'ям. Росії приписували особливу роль у світовій історії. Це проникло в літературу, мистецтво, стало фактом суспільної свідомості, але було спрощено до зрозумілих наочному формул на кшталт «Бий жидів, рятуй Росію!», стало потужною основою імперської свідомості.

Але специфіка Росії все-таки була в тому, що вона майже від початку – імперія. Ідеї російського націоналізму, що збіглися з багатьма імперськими стереотипами, у своїй сукупності, виявилися вже за ідеями світового панування, до якого, як кожна імперія, прагнула Росія. Ідеї російських націоналістів могли обгрунтувати перевагу росіян над іншими народами, але не могли стати доктриною імперського панування.

Тут ми торкаємося складної теми національної самоідентифікації росіян. Етнічний вигляд російської людини настільки розпливчастий, що по тому, як художники зображують російських богатирів давнини – блакитноокими блондинами або чорноокими brunетами, можна судити тільки про політичну орієнтацію самого художника, а не про російський тип. Це не дивно. Російське дворянство на третину складалося з татарських мурз, на п'яту частину – з прибалтійських німців. Поганим був той російський дворянин, якщо, говорячи про предків, він не міг сказати, що вони «вїхали з німець» («варягів», литви) або хоча б «знатних мурз»). Іноземне походження завжди розглядалося почесніше за тубільне. Тому, щоб стати російським дворянином, не потрібно було мати російську матір, потрібно було присягнути на вірність російському імператору, прийняти православ'я і трохи говорити російською, а краще – французькою. Коротше, еліта Росії, яка визначала її політику, ідеологію, культурне життя протягом століть, формувалася не як еліта національної держави, а як еліта багатонаціональної імперії. В останньому російському цареві була мізерна частка російської крові, а його дружина була чистою німкенню і, тим не менш, вони були істинно російськими людьми, як і мільйони інших неросійських за кров'ю людей, бо «російський» – позначення не національності, а підданства імперії.

Після 1917 р. імперська свідомість зазнала потрясіння через тимчасовий розпад імперії, який був незабаром зупинений насильницьким шляхом більшовиками, а ідеї світової революції, «всесвітньої комуні» швидко поглинули паростки національних утворень. Імперія, як і раніше, була зібрана й уніфікована відповідно до нових уявлень про «пролетарську рівність» усіх народів. Ідея світової революції породила новий, але старий по суті, стереотип «ПРОЛІТАРСЬКОГО МЕССІАНСТВА». Цей стереотип легко ліг у рамки імперської свідомості минулого, як і

уявлення про те, що центр Всесвітньої соціалістичної республіки буде в Москві, а світ заговорить мовою Леніна, Троцького, Сталіна, тобто російською. З 1930-х рр. імперські ідеї реваншистського «збирання» нібито втрачених «споконвічних російських земель», уживалися у свідомості з ідеями відвертої експансії під виглядом «експорту революції». Одночасно в мізках радянських людей стійким був образ самоізоляції, кругової оборони від ворогів соціалізму.

40-ві роки 20 століття призвели до повернення багатьох старих імперських цінностей, починаючи з мундирів і закінчуючи стереотипами про «бар'ери» та «життєві простори», і навіть ідеями імперської помсти за поразки під Цусимом та Порт-Артуром. Від вузько-соціологічних оцінок російської історії, поширених у 20-30-ті рр., історики перейшли на позиції імперії, відвертої реставрації ідей великодержавності.

Увесь цей набір старих і нових цінностей та стереотипів увійшов в імперське мислення «радянської людини». «Советський» був евфемізмом дореволюційного «росіянина», а саме – людиною невизначеної національності, але чіткої приналежності до ідеологізованої імперії – Радянського Союзу. Тотожність радянської свідомості з російською і – відповідно – імперською свідомістю ґрунтується на тому, що політичний режим Росії – СРСР у всі часи був побудований на відсутності громадянського суспільства, на етатизмі. У свідомості людей держава не була відокремлена від суспільства: держава, імперія це і є саме суспільство і навпаки. А тому інтереси суспільства, людей ідентичні інтересам і цілям держави, імперії.

Внутрішній устрій імперії формально був федеративним, але фактично – унітарним. У суспільній свідомості послідовно утверджувався патріархальний стереотип імперії як дружної, ієрархізованої СІМ'І, на чолі якої сидить старший брат – російський народ, а в кінці стоять «малі», менш слухняні прибалти. Ідея «СТАРШОГО БРАТА» – теж один із міфів нової-старої імперії. Самоцінні властивості свого характеру (доброту, чуйність, безкорисливість) росіяни визнавали як особливими властивостями російського народу, так і рисами імперської політики. Ба більше, імперське владарювання сприймалося росіянами як такий собі «тягар доброти», жертвності росіян заради інтересів інших народів.

Звідси було недалеко від відомого комплексу «КОЛОНІАЛЬНОЇ ВДЯЧНОСТІ» – переконання народу метрополії, що жертви, які він несе на вітар спільної Вітчизни, марні. Панувало переконання, що Росія – не є метрополією, що колонії її живуть краще, що вона для них лише їхня «дійна корова». Це цілком хибне припущення, бо, по-перше, у всіх імперіях метрополії не були оази процвітання, а багатства колоній перерозподілялися в метрополії нерівномірно, по-друге, народ метрополії з неминучістю несе основний тягар імперського панування в країні й платить за претензії на світове панування більшу, ніж інші народи, ціну.

Поряд із цим процвітав і «КОМПЛЕКС БЕЗГРІШНОСТІ» російського народу, переконання, що імперію створювали і підтримувала тільки верхівка, а народ жив «по совісті». У 1990 р. соціологічні опитування засвідчили, що провину перед афганським народом, який втратив у війні понад мільйон

Євген Анісімов, радянський і російський історик, доктор історичних наук, професор. В лютому 2022 року підписав відкритий лист російських учених і наукових журналістів із засудженням вторгнення Росії в Україну.

осіб, відчуває тільки 1 відсоток опитаних. Відсутність почуття провини – погана підстава морального оновлення. Разом з тим, Радянський Союз сприймався як особливий центр світу, «Мекка комунізму», куди спрямовані погляди всього «прогресивного людства». Перемога у Другій світовій війні поклала край нерівності Росії, що принижує імперську свідомість, у боротьбі з іншими імперіями. Імперія досягла піку своєї могутності і почала виснажливу гонку з Америкою, починаючи з ядерних ракет і закінчуючи олімпійськими медалями. Завойований важкими жертвами титул «наддержави», реальне панування на третині Європи, відчуття того, що всі нас бояться, – усе це увійшло новим шаром в імперську свідомість 50-80-х рр. 20 століття.

Старий принцип «influence legitime» був оновлений у масовій імперській свідомості не лише ідеєю збройної «інтернаціональної допомоги» та переконаннями у вічному праві «держави-переможниці» втручатися у справи сусідів, яких ми в одній редакції – «звільнили», в іншій – «завоювали». Ялтинські угоди 1945 року сприймалися не як тимчасове рішення повоєнного устрою Європи, а як отримання своєї частки «німецької спадщини». Раніше – у 1940 р. з Німеччиною обговорювалася радянська частка «британської спадщини». Пролиту в боротьбі з фашизмом кров уважали платою за вічне й неподільне панування над Східною Європою, якій, як казав О.Громико, інколи «спрямляли шлях до соціалізму».

Становище всередині імперії сприймалося за схожими старовинними стереотипами. У документах 18 століття сибірські народи називаються «іноземці», що живуть у нашому, «государевому Сибіру». Той самий стереотип панував і в Радянському Союзі, який сприймався як велика Росія з «околицями», на якій живуть росіяни та «інші». Надалі ж, у міру руху радянського народу до комунізму, передбачалося, що відбудеться якесь «зближення націй через їхній розвиток». Де-факто, це означало русифікацію, бо росіяни «на околицях» мови і звичаї їхніх народів, як правило, не освоювали. Чисельність народів і народностей царської Росії за роки радянської влади скоротилася вдвічі.

Крах Радянського Союзу не призвів до краху імперського мислення в усьому його обсязі. З'явилося тільки сильне відчуття гіркоти величезної поразки через чийсь зраду і думка про реванш, на який уже немає сил. Є також ілюзії якогось майбутнього природного «збирання» імперії через систему СНД. Водночас відчуття «колоніальної невдячності» сильне і в суспільстві. Як показують соціологічні опитування, панує думка, що якщо для відтворення Союзу потрібно воювати або витратити гроші, то нехай його не буде. Крім того, розпад СРСР не зняв національних проблем для сучасної Росії – сколка з великої імперії. Імперська свідомість не може примиритися з можливим відривом від Росії, слідом за Чечнею, інших народів. Для російських людей, як і раніше, гострою є проблема самоідентифікації, визначення свого місця у світі і в Росії. Криза посилюється і тим, що хвиля російського націоналізму, яка здійнялася останніми роками, має виразно ксенофобський, фашистський відтінок і підставою для народження російської доктрини неімперського існування Росії може слугувати тільки для маргіналів.

Євген АНІСІМОВ,
<https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/>

Переклад з російської